

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

*Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (1923-36):
Ιδεολογική ταυτότητα και πολιτικές θέσεις*

Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, που ιδρύθηκε το 1923, αυτοπροσδιοριζόταν ως το ταξικό κόμμα της αγροτικής τάξης. Η εμφάνισή του στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με ανάλογες εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, το ελληνικό Αγροτικό Κόμμα δεν κατάφερε να καταλάβει δεσπόζουσα θέση στην πολιτική ζωή, αντίθετα με ό,τι συνέβη με τα αδελφά ανατολικοευρωπαϊκά κόμματα εκείνη την εποχή (δεκ. 1920). Ο λόγος για αυτήν του την αποτυχία ήταν η ιδεολογική του ανομοιογένεια, οι αλληλοσυγκρουόμενες προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετικών του στελεχών και κυρίως το γεγονός ότι το μέγιστο μέρος του ριζοσπαστικού πολιτικού προγράμματός του είχε ήδη υλοποιηθεί από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.

I. Η αγροτική τάξη στο πολιτικό προσκήνιο

Η ιστορία των αγροτικών κομμάτων στην Ελλάδα και ευρύτερα στην Ανατολική Ευρώπη είναι συνδεδεμένη με την πορεία της κοινωνικής χειραφέτησης των αγροτών και την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Η υπόσχεση για λύση του αγροτικού ζητήματος (δηλ. του ζητήματος της μεγάλης γαιοκτησίας και της κατάλυσης των υφιστάμενων φεουδαλικών δεσμών στις αγροτικές σχέσεις παραγωγής) επέιχε κεντρική θέση στα εθνικο-απελευθερωτικά κηρύγματα του 19ου αιώνα. Η ανάδυση της αγροτικής τάξης στο πολιτικό προσκήνιο ήταν επίσης κατεξοχήν αποτέλεσμα της διάδοσης της αγροτικής ιδέας και της μαζικής συμμετοχής των αγροτών στις τάξεις των εμπολέμων στρατών κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18). Τα αγροτικά κόμματα πρωτοέκαναν την εμφάνισή τους στην Ανατολική Ευρώπη στο τέλος του 19ου αιώνα –με πρώτο κύριο τη Βουλγαρική Λαϊκή Αγροτική Ένωση του Αλεξάντερ Σταμπολίνσκυ το 1899– και μεσουράνησαν κατά την πρώτη «μεταπολεμική» δεκαετία, δηλ. τη δεκαετία του 1920, η οποία και έχει χαρακτηριστεί ιστορικά ως η περίοδος της «πράσινης εξέγερσης» (από το χρώμα της σημαίας των αγροτικών κομμάτων). Η «αγροτική ιδέα» ή ορθότερα ο αγροτισμός, που αποτέλεσε την κατευθυντήριο ιδεολογική γραμμή των συγκεκριμένων κομμάτων, προέβαλε τη σημασία της γεωργίας και των αγροτών ως *κοινωνικής τάξης* για τη συνολική πρόοδο μιας χώρας. Σε αντίθεση με τον ρομαντισμό του 19ου αιώνα, ο αγροτισμός δεν έβλεπε τους αγρότες ως μια αξιοπερίεργη αδιαμόρφωτη μάζα και εξάρτημα της ειδυλλιακής φύσης, αλλά προσέδιδε *ταξικότητα* στους πληθυσμούς της υπαίθρου και τους παρακινούσε να συσπειρωθούν γύρω από ένα πολιτικοποιημένο κίνημα και να πάρουν στα χέρια τους την κρατική εξουσία. Αυτό το κάλεσμα πολιτικής συστράτευσης είχε ιδιαίτερη απήχηση στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, όπου

οι αγρότες αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού και συναισθάνονταν όλο και περισσότερο τις συνέπειες της οικονομικής και τεχνολογικής καθυστέρησης των χωρών τους και της κοινωνικο-πολιτικής περιθωριοποίησής τους. Τα αγροτικά κόμματα απέβλεπαν λοιπόν στο να καταστήσουν τους αγρότες ανεξάρτητη κοινωνικο-πολιτική δύναμη, με συναίσθηση των δικών της ταξικών συμφερόντων και επιδιώξεων (και μάλιστα πέραν από τα εθνικά όρια), και (συλλογικό) υποκείμενο και διαμορφωτή της Ιστορίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε η Πράσινη Διεθνής, που ιδρύθηκε στην Πράγα το 1921. Στην πράξη, βεβαίως, η ισχύς των αγροτικών κομμάτων, σε σχέση με τα αστικά και τα κομμουνιστικά κόμματα της μεσοπολεμικής εποχής, υπήρξε μειονεκτική – δυσανάλογη με το δημογραφικό βάρος των αγροτικών πληθυσμών–, και το μόνο αγροτικό κόμμα που άσκησε αυτοτελώς την εξουσία ήταν το βουλγαρικό (από το 1919 έως το 1923, οπότε και κατακρημνίσθηκε βιαίως από την κυβέρνηση).

Στην Ελλάδα, ο αγροτισμός διαδόθηκε αυτοτελώς από τον γεωπόνο Σπυρίδωνα Χασιώτη (1862-1945), μέσα από τις σελίδες των περιοδικών *Γεωργική Πρόοδος* (1892-96) και *Νέα Γεωπονικά* (1900-27). Παρά τα κατά καιρούς φιλοαγροτικά κηρύγματα τον προηγούμενο αιώνα, π.χ. στον λόγο των Επτανησίων Ριζοσπαστών και των Επιγόνων τους (όπως του Μαρίνου Αντύπα), δεν υπήρξε τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα μια συντεταγμένη πολιτική δύναμη που να αντιπροσωπεύει αυτήν καθ' εαυτήν την αγροτική τάξη. Οι διάφορες αγροτικές εταιρείες, που λειτουργούσαν τότε, όπως η Κεντρική εν Αθήναις Γεωργική Εταιρεία (ίδρ. 1864) και η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία (ίδρ. 1901), που είχαν ως σκοπό την προαγωγή της γεωργίας και των αγροτικών βιομηχανιών, την εισαγωγή των τελειότερων μεθόδων καλλιέργειας της γης και την μόρφωση «πρακτικώς και θεωρητικώς» των γεωργών, στελεχώνονταν και διοικούνταν από γαιοκτήμονες. Ακόμη και τα γεγονότα του Κιλελέρ (6 Μαρτίου 1910), που ανέδειξαν τον Δημήτριο Χατζηγιάννη στο δημόσιο προσκήνιο (ως δικηγόρο υπεράσπισης των αγροτών – διαδηλωτών στα δικαστήρια της Λάρισας), δεν στάθηκαν ικανά να δημιουργήσουν ένα πανελλήνιο αγροτικό κίνημα. Τα πράγματα άλλαξαν με τη σύσταση του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος το 1923.

II. Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος: αρχές και θέσεις

Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ) ιδρύθηκε στην Αθήνα κατά το Β΄ Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο τον Μάρτιο του 1923 (το Α΄ Συνέδριο είχε προηγηθεί, ατελέσφορο, τον Ιανουάριο του 1922). Στο ιδρυτικό Συνέδριο συμμετείχαν περίπου τριάντα αντιπρόσωποι ενώσεων γεωργικών συνεταιρισμών από όλην τη χώρα, γεωπόνοι, ανώτεροι υπάλληλοι του Υπουργείου Γεωργίας και εκπρόσωποι της Εθνικής Τράπεζας. Στην προσωρινή διοικητική επιτροπή του νέου κόμματος εξελέγησαν οι γεωπόνοι Σπ. Χασιώτης (ως πρόεδρος), Χρυσός Ευελπίδης και Ιωάννης Καραμάνος, ο αγροτο-συνδικαλιστής της Άρτας) Γρηγόριος Μπάμιας κ.ά.. Ως σήμα του νέου κόμματος επελέγη το άροτρο, ενώ την ίδια χρονιά άρχισε να εκδίδεται και το δημοσιογραφικό του όργανο, η εφημερίδα *Αγροτική Σημαία* (1923-26). Εξέχουσα θέση στα τεκταινόμενα του αγροτικού κινήματος είχαν τότε οι γεωπόνοι, μια ανερχόμενη νέα ελίτ τεχνοκρατών και ειδικών επιστημόνων σε θέματα γεωργίας και αγροτικής οικονομίας. Ο δημόσιος ρόλος των Ελλήνων γεωπόνων αναβαθμίσθηκε τη δεκαετία του 1920, οπότε ανέλαβαν τη διεύθυνση της οργανωμένης παρέμβασης του κράτους στον αγροτικό τομέα της εθνικής

οικονομίας, με στόχο τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και την υπέρβαση της αγροτικής κρίσης που σοβούσε διεθνώς εκείνη την περίοδο.

Σύμφωνα με τον Γρ. Μπάμια, ο γενικός σκοπός του ΑΚΕ ήταν η χειραφέτηση της αγροτικής τάξης και η προαγωγή των συμφερόντων της¹. Η *Αγροτική Σημαία* κήρυξε τη «χρεωκοπία των προσωπικών κομμάτων» και καταδίκασε τη «φασιοκρατία των δύο ανταγωνιζομένων μεγάλων κομματικών παρατάξεων» (των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών) και κάλεσε τους «αγρότες της Ελλάδος» να μουντζουρώσουν (στην κάλπη) «τους καλαμαράδες των πόλεων, τους κηφήνας αυτούς της Ελληνικής κοινωνίας, διά να σωθή η αγροτιά»². Το όργανο Τύπου του ΑΚΕ προέτρεψε τους αγρότες «να στείλουν εις την Βουλήν ως αντιπροσώπους των ανθρώπους πούχουν πρακτικήν αντίληψιν της αγροτικής ζωής, ανθρώπους που γνωρίζουν τον πόνον του αγρότου, βγαλμένους από τα σπλάγχνα των ήτοι αγροτικούς». Στην ιδρυτική «προκήρυξή» του, το ΑΚΕ, απευθυνόμενο σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο προς τους «αδελφούς αγρότες», υπογράμμισε την αντίφαση ότι, ενώ «στην Ελλάδα τα ογδόντα τοις εκατόν του πληθυσμού είνε αγρότες», οι αγρότες παρέμεναν «περιφρονημένοι και λησμονημένοι στην μαύρη τους τύχη» και «διάφοροι επιτήδειοι που παρουσιάζονταν ως προστάτες» τους τούς «γελούσαν επί εκατόν χρόνια τώρα». Ο λόγος ήταν ότι οι αγρότες, «η αληθινή δύναμις του λαού», δεν ήταν «ωργανωμένοι» και δεν είχαν καταλάβει τη «δύναμί» τους. Ως εκ τούτου, η πρώτη από τις (συνολικά δέκα) «θεμελιώδεις αρχές» του ΑΚΕ ήταν ότι «η πολιτική εξουσία πρέπει ν' ανήκη εις την αγροτικήν τάξιν της χώρας, η οποία είνε η αριθμητικώς πολυπληθεστέρα και η μάλλον συμβάλλουσα εις την οικονομικήν ζωήν αυτής»: «διά τούτο» οι αγρότες δικαιούνταν «ν' αναλάβουν την δι' αντιπροσώπων της τάξεώς των την Κυβέρνησιν του Κράτους, προς αποτελεσματικήν υποστήριξιν των γεωργικών συμφερόντων εν αρμονία πάντοτε προς τα γενικά συμφέροντα του έθνους και της όλης κοινωνίας». Με τη θεμελιώδη αυτή αρχή το Αγροτικό Κόμμα αυτοπροσδιοριζόταν ως ταξικό κόμμα, αντιπρόσωπος της αγροτικής τάξης.

Το Κόμμα επιδίωκε, μέσω της χειραφέτησης της αγροτικής τάξης («εις τρόπον, ώστε να καταστή αυτή ικανή ν' αναλάβη την πολιτικήν εξουσίαν»), «την μετατόπισιν του κέντρου βάρους της λαϊκής κυριαρχίας από τας πόλεις εις την ύπαιθρον χώραν». Αυτή όμως η μετατόπιση της εξουσίας θα γινόταν σταδιακά και με ειρηνικό τρόπο, διά της κοινοβουλευτικής οδού και εντός του πλαισίου του υφιστάμενου πολιτειακού καθεστώτος. Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος απέρριπτε λοιπόν κατηγορηματικά «την δικτατοριάν της αγροτικής τάξεως, ην εφήρμοσε το Αγροτικόν Βουλγαρικόν Κόμμα» (το 1919-23)³. Το ΑΚΕ θα διεξήγαγε, επομένως, διμέτωπο αγώνα, κατά της «κεφαλαιοκρατίας» και κατά «πάσης δικτατορίας, είτε φασιστικής είτε του μπολσεβικισμού». Το ελληνικό «Αγροτικόν Κίνημα» δεν επρόκειτο να είναι «κίνημα καθαρώς σοσιαλιστικόν, υπό την επιστημονικήν του όρου σημασίαν», δηλ. κόμμα μαρξιστικό/κομμουνιστικό, και αντέκειτο a priori στη δικτατορία του προλεταριάτου, βρισκόμενο εγγύτερα προς τον «εξελικτικόν σοσιαλισμόν της Β' Διεθνούς»⁴.

¹ Γρ. Μπάμιας, «Αγροτικόν Κόμμα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* τόμ. Α', Αθήναι [1926], σ. 501.

² Εφ. *Αγροτική Σημαία* αρ. 27 (1 Δεκεμβρίου 1923) σ. 1 και αρ. 3 (23 Οκτωβρίου 1925) σ. 1.

³ Γρ. Μπάμιας, «Αγροτικόν Κόμμα», *ό.π.*, σ. 501.

⁴ Δ. Χατζηγιάννης, «Το ιδεολογικόν περιεχόμενον του ελληνικού αγροτικού κινήματος», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 9 (Δεκέμβριος 1932) σ. 6. Πρβλ. Γρ. Μπάμιας, «Αι δύο τάσεις του Αγροτικού Κόμματος», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 10 (Ιανουάριος 1933) σ. 22.

Οι υπόλοιπες «θεμελιώδεις αρχές» τους Κόμματος αναφέρονταν στη λαϊκή κυριαρχία, η οποία όφειλε «να είναι πραγματική και απόλυτος», στην ανάγκη υποστήριξης της εθνικής παραγωγής και ιδίως της αγροτικής, στην ανάγκη «όλα τα τοπικής φύσεως ζητήματα να κανονίζονται αμέσως υπό των ενδιαφερομένων περιφερειών, παρεχομένης προς τούτο πλήρους και πραγματικής τοπικής αυτοδιοικήσεως (κοινοτικής και επαρχιακής)»· διατύπωναν επίσης τη ριζοσπαστική αρχή, ότι «η γη πρέπει ν' ανήκη εις τους καλλιεργητάς της, καταργουμένων των τσιφλικιών», καθώς επίσης περιελάμβαναν αντικεφαλαιοκρατικές αιχμές και λάμβαναν θέση υπέρ της κρατικής παρέμβασης στην (αγροτική) οικονομία («Το Κεφάλαιον πρέπει να βοηθή και όχι να εκμεταλλεύηται τον παραγωγόν και το Κράτος πρέπει να επεμβαίνει προς ρύθμισιν της οικονομικής ζωής»). Τα δέκα σημεία του (πολιτικού) «προγράμματος» του ΑΚΕ αφενός εξειδίκευαν τις «θεμελιώδεις αρχές», διατυπώνοντας π.χ. το αίτημα για «άμεσον σύγχρονον και ολοκληρωτικήν καθ' όλον το Κράτος αναγκαστικήν απαλλοτριώσιν όλων των μεγάλων αγροτικών κτημάτων, συμπεριλαμβανομένων και των λειβαδίων» και την «αποκατάστασιν εις αυτά των αγροτών και ποιμένων (ακτημόνων ή εχόντων ανεπαρκή ιδιοκτησίαν), καθώς και των προσφύγων». Το «πρόγραμμα» τασσόταν επίσης υπέρ της άμεσης παράδοσης των απαλλοτριωμένων κτημάτων σε συνεταιρισμούς για τη δίκαιη διανομή και τη συνεταιρική εκμετάλλευσή τους· και πρότεινε πρακτικά μέτρα για τη βελτίωση της γεωργίας και την «εξύψωσιν» των αγροτών, όπως την εκτέλεση αντιπλημμυρικών, αρδευτικών και αποξηραντικών έργων, τη βελτίωση της συγκοινωνίας, την οργάνωση της αγροτικής πίστης «δι' ιδρύσεως Γεωργικής Τραπέζης», την εμπέδωση της «αγροτικής ασφαλείας», την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης και τον προσανατολισμό του εκπαιδευτικού προγράμματος «προς τον αγροτικόν χαρακτήρα της Χώρας» μέσω της «μετατροπής των πλείστων κλασικών Γυμνασίων εις αγροτικά Λύκεια» και της ίδρυσης γεωργικών και άλλων ειδικών επαγγελματικών Σχολών «καθ' άπαν το Κράτος». Αφετέρου, το «πρόγραμμα» του ΑΚΕ επεκτεινόταν και σε άλλους κρίσιμους τομείς, πέραν της γεωργίας, με αιτήματα, όπως η βελτίωση και η ταχύτερη απονομή της δικαιοσύνης, η επέκταση της «κοινωνικής προνοίας και δημοσίας αντιλήψεως» στην ύπαιθρο (μέσω της λήψης «επειγόντων και ριζικών μέτρων διά την αγροτικήν ιδίως υγιεινήν», της ίδρυσης ιατρείων και της δωρεάν διανομής κινίνης «εις τας ελονοσούσας περιφερείας»), η μεταρρύθμιση της φορολογίας (μέσω της κατάργησης των έμμεσων φόρων επί των ειδών πρώτης ανάγκης), ο περιορισμός της στρατιωτικής θητείας καθώς και η καθιέρωση «πολιτικής ειρήνης» (μέσω της «ειλικρινούς συνεννοήσεως μετά των γειτόνων Κρατών προς επίτευξιν διαρκούς ειρήνης εν τη Ανατολή» και της σύναψης «ειρηνικών σχέσεων μεθ' όλων των Κρατών και [της] λύσεως κάθε διαφοράς διά διαιτησίας»)⁵.

Η ιδεολογία του ΑΚΕ μπορεί κάλλιστα να προσδιορισθεί ως ριζοσπαστικός αγροτισμός, συνυφασμένος με στοιχεία «συνεργατισμού» (βλ. παρακάτω) και «κοινοτισμού» (τον οποίον είχε εισαγάγει λίγο νωρίτερα στην Ελλάδα ο γεωπόνος Ντίνος Μαλούχος και ανέπτυξε στη συνέχεια ο Κωνσταντίνος Καραβίδας). Η ριζοσπαστικότητα του ΑΚΕ αποδεικνύεται επίσης από το γεγονός (που διασώζει ο Χρυσός Ευελπίδης) ότι τον Σεπτέμβριο του 1920 οι αγροτικοί ηγέτες (και μέλλοντες συνιδρυτές του ΑΚΕ) είχαν σκεφθεί σοβαρά την εκλογική συνεργασία με το ΣΕΚΕ (το οποίο τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς είχε προσχωρήσει στην Τρίτη Διεθνή). Η

⁵ Για την «προκήρυξη», τις «θεμελιώδεις αρχές» και το «πρόγραμμα» του ΑΚΕ βλ. Εφ. *Αγροτική Σημαία* αρ. 27 (1 Δεκεμβρίου 1923) σ. 1.

συνεργασία αυτή τελικά ναυάγησε, επειδή Κομμουνιστικό Κόμμα δεν αποδεχόταν την ατομική ιδιοκτησία. Αντιθέτως, η προστασία της ατομικής μικροϊδιοκτησίας (πιο συγκεκριμένα, «αι αρχαί του ακατασχέτου, αναπαλλοτριώτου και αδιανεμήτου της μικράς ιδιοκτησίας» και της «προστασίας της από της πίεσεως του κεφαλαίου και από της ελευθέρως διανομής αυτής κάτω ενός ορίου εξασφαλίζοντος εκ της καλλιεργείας το ελάχιστον της συντηρήσεως του καλλιεργητού») αποτελούσε ιερή και απαραβίαστη αρχή των αγροτιστών διεθνώς, και συνιστούσε την ειδοποιό διαφορά τους από τους κομμουνιστές/τριτοδιεθνιστές⁶. Ο Σπ. Χασιώτης επισήμανε το 1924, με νόημα, ότι το βασικό πλεονέκτημα της μικρής ιδιοκτησίας ήταν η εξάλειψη της ακτημοσύνης και της κατηγορίας «των εργαζομένων ως απλών επί μισθώ εργατών εις ξένα κτήματα» (δηλ. των αγρογεωργών ή παρακεντέδων), με το σκεπτικό ότι οι ακτήμονες εργάτες της γης «ευκόλως παρασύρονται από τας κομμουνιστικές προπαγάνδας»⁷. Αυτή ωστόσο η αρχή, του σεβασμού της ατομικής μικροϊδιοκτησίας, διέπνεε αταλάντευτα και τους αριστερούς αγροτιστές (βλ. παρακάτω).

Το ΑΚΕ βάσιζε εύλογα τις εκλογικές ελπίδες του στο γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της Ελλάδας ήταν αγρότες (c.60% το 1928). Ωστόσο, αυτή η πραγματικότητα από μόνη της δεν επαρκούσε για την ευόδωση της αγροτιστικής ιδεολογίας στη μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία. Ο πρώτος και κύριος λόγος που εξηγεί αυτή τη δυστοκία ήταν η υλοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού προγράμματος από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, μέσω του νόμου 1072 του 1917 (που θεσμοθετούσε την αναγκαστική απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών), έναν νόμο που ήλθε να εφαρμόσει η «επαναστατική» κυβέρνηση Πλαστήρα – Γονατά τον Μάρτιο του 1923, δηλ. τη χρονική στιγμή της ίδρυσης του ΑΚΕ. Εκτός από την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου θεσμοθέτησε επίσης τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τα γεωργικά επιμελητήρια (1914), ίδρυσε το αυτόνομο Υπουργείο Γεωργίας (1917) και την Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή Αθηνών (1920), ενώ κατά την τετραετία 1928-32 έλαβε δραστικά μέτρα για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και ιδίως της σιτοπαραγωγής, θέσπισε τη «γεωργική εκπαίδευση» και ίδρυσε έξι Γεωργικά Φροντιστήρια ανά τη χώρα για τη μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων, σύστησε τη Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης (1928) και εγκαινίασε την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (1929). Ο Ευελπίδης, ο οποίος τον Ιούλιο του 1923 ανέπτυξε κατά «επιστημονικώτερον» τρόπο το «πρόγραμμα» του ΑΚΕ, παραδέχθηκε ότι η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων «ενεκαίνιασε πράγματι νέον και ολόκληρον σύστημα αγροτικής πολιτικής», αλλά το εναρμόνισε «προς τα ίδια [κομματικά] συμφέροντα». Ο Ευελπίδης σχολίασε πως «επεκράτησεν όπως όλα τα αστικά κόμματα θέτωσιν εις τα προγράμματα αυτών και ολίγην πρόχειρον αγροτικήν πολιτικήν, όπως κυρίως υφαρπάσωσι τας αγροτικές ψήφους», αλλά «συνήθως λησμονούσιν τας προς τους αγρότας επαγγελίας των την επομένην των εκλογών». Επιπλέον, στα αγροτικά «εν γένει» προγράμματα των αστικών κομμάτων επικρατούσε «η τάσις της υποστηρίξεως της γεωργίας, υπό την ευρείαν αυτής σημασίαν, όχι όμως και του γεωργού» (δηλ. τα προγράμματα αυτά στόχευαν στην τεχνική βελτίωση της γεωργίας, αλλά όχι στην υλική προαγωγή της αγροτικής τάξης), ενώ η εκάστοτε αύξηση

⁶ Χρ. Ευελπίδης, *Σύστημα ελληνικής αγροτικής πολιτικής*, τόμ. Β' (*Αγροτικόν Πρόγραμμα*), Αθήναι 1923, σσ. 8, 60.

⁷ Σπ. Χασιώτης, «Σκέψεις τινές επί του αγροτικού ζητήματος», περ. *Τα Νέα Γεωπονικά* αρ. 9-10 (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1924) σ. 77.

της γεωργικής παραγωγής απέληγε «συνήθως» στην εκμετάλλευση του παραγωγού. «Διά τούτο», κατέληξε ο Ευελπίδης, «είνε ανάγκη όπως οι αγρόται οργανωθούν εις ίδιον κόμμα ανεξάρτητον από τα άλλα αστικά κόμματα, τα οποία επί έναν αιώνα τώρα τους εμπαίζουν και τους εκμεταλλεύονται» και «όπως επιδιώξουν την διά των ιδίων αυτών δυνάμεων υποστήριξιν των συμφερόντων των». Και αυτό όχι μόνον διότι οι αγρότες ήταν «πρωτίστως αυτοί οι πολλοί», αλλά και διότι «είνε άξιοι της αυτής τουλάχιστον προστασίας της οποίας απολαμβάνουν σήμερα αι άλλαι τάξεις, αι οποίαι συχνά ουδέν εισφέρουν εις την Εθνικήν και την εν γένει παραγωγήν»⁸. Η (κατεξοχήν) πολιτική ανάλυση του Ευελπίδη αποσκοπούσε ουσιαστικά στην αποκοπή του ομφάλιου λώρου που συνέδεε τα αγροτικά στρώματα της χώρας από τα κατεστημένα αστικά κόμματα.

Οι ιδεολογικές θέσεις του ΑΚΕ εξειδικεύτηκαν έτι περαιτέρω κατά το Γ΄ Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο, που συνήλθε στην Αθήνα στις 22-24 Μαΐου 1924 υπό την προεδρία του Σπ. Χασιώτη, του «πρωτεργάτου της αγροτικής ιδέας» (όπως τον χαρακτηρίζει ο Ευελπίδης⁹). Οι σύνεδροι απέδωσαν ιδιαίτερες τιμές στον Χασιώτη, ως τον «Πατέρα της Γεωργίας», ως τον άνθρωπο «ο οποίος εκ των πρώτων έσπειρε την αγροτικήν ιδέαν και επί τοςούτον από μακρών ετών ακαμάτως και μετ' αυταπαρνήσεως εμόχθησε διά την αφύπνισιν του αγροτικού λαού και διά την ηθικήν και υλικήν αυτού ανύψωσιν». Θερμό χαιρετισμό προς τους αντιπροσώπους απηύθυνε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, με την ιδιότητα του πρωθυπουργού, ο οποίος μίλησε με συμπάθεια «υπέρ του αγροτικού λαού». Ιδιαίτερη ιστορική βαρύτητα έχουν τα ψηφίσματα που εξέδωσε το εν λόγω συνέδριο επί σειράς ζωτικών θεμάτων, όπως για παράδειγμα «επί του αγροτικού ζητήματος», όπου οι σύνεδροι τάσσονταν υπέρ της ολοκληρωτικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και άλλων «κτημάτων καλλιεργουμένων κολληγικώς», και υπέρ της διανομής τους στους ακτήμονες και στους «ανεπαρκώς εγκατεστημένους γεωργούς» (δηλ. στους μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές με ανεπαρκή γεωργικό κλήρο). Το «εποικιστικόν» ψήφισμα, που αφορούσε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και των εντοπίων καλλιεργητών και πρότεινε τα κριτήρια διανομής της απαλλοτριωθείσας γης, με σαφή προτίμηση υπέρ των δευτέρων, διατύπωνε τις πλέον ριζοσπαστικές θέσεις, εισηγούμενο συγκεκριμένα τον πλήρη αποκλεισμό των μη καλλιεργητών από την ακίνητη αγροτική ιδιοκτησία:

Η γη πρέπει να ανήκη εις τους καλλιεργούντας αυτήν ουδέν δικαίωμα δε ιδιοκτησίας αναγνωρισθή εις όσους κατ' ουδέν συντελούν διά προσωπικής εργασίας εις την γεωργικήν παραγωγήν. Επομένως πρέπει να απαλλοτριώνηται η γη επί της ανωτέρω βάσεως χωρίς να ληφθή υπόψη αν οι σημερινοί ιδιοκτήται της γης έχουν ή όχι αρκετήν άλλην ιδιοκτησίαν και περιουσίαν.

Μεταξύ των καλλιεργητών όπου υπάρχει στενότης γης, πρέπει να προτιμώνται οι έχοντες περισσότερα δικαιώματα εργασίας επ' αυτής και οι δυσκολώτερον δυνάμενοι να μετακινηθούν. Επομένως θα προτιμώνται οι κολλήγοι από τους κεφαλαιούχους καλλιεργητάς, οι έγγαμοι από τους αγάμους, οι εντόπιοι από τους πρόσφυγας.

Το ψήφισμα συνιστούσε επίσης ότι ο γεωργικός κλήρος «δεν πρέπει να περιορισθή περισσότερο εφ' όσον αρκεί διά να ζήση εξ αυτού η αγροτική οικογένεια διά της προσωπικής εργασίας», δηλ. ότι το ιδανικό μέγεθος της γεωργικής μικροϊδιοκτησίας θα έπρεπε να προσδιορίζεται με βάση τις ανάγκες διαβίωσης της μέσης αγροτικής οικογένειας. Ιδιαζόντως ριζοσπαστικό ήταν και το ψήφισμα υπέρ της κοινοτικής «αυτοδιοικήσεως», το οποίο απαιτούσε η αρμοδιότητα «διά την διαχείρισιν των τοπικών δημοσίων λειτουργειών» να περάσει «βήμα βήμα» στα χέρια των τοπικών κοινοτήτων

⁸ Χρ. Ευελπίδης, *Σύστημα ελληνικής αγροτικής πολιτικής*, ό.π., τόμ. Β΄, σσ. 18-19.

⁹ Ο.π., σ. 6.

και των γεωργικών συνεταιρισμών. Το ψήφισμα «περί λύσεως του ζητήματος της αγροτικής πίστεως» εισηγείτο την σύσταση «μεγάλης Γεωργικής Τραπέζης με υποκαταστήματα κατά περιφέρειας». Το ψήφισμα «επί της λαϊκής και γεωργικής εκπαιδύσεως» επαναλάμβανε το παλαιότερο αίτημα του ΑΚΕ για τον προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος «προς τον αγροτικόν χαρακτήρα της χώρας», με τη μετατροπή των περισσοτέρων κλασικών Γυμνασίων σε πρακτικά Λύκεια, την ίδρυση «αγροτικών Διδασκαλείων» για τη μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων, την «πανταχού» ίδρυση σχολικών κήπων κ.ά.. Τέλος, ένα άλλο ψήφισμα αξίωνε, «όπως αρθή πάσα διατίμησις» επί των προϊόντων της γεωργικής παραγωγής, ούτως ώστε να διασφαλισθεί ένα επαρκές εισόδημα για τους αγρότες¹⁰.

Παράλληλα με τα παραπάνω, κεντρική θέση στην ιδεολογία των Ελλήνων αγροτιστών επέιχε ο «συνεργατισμός» (ή άλλως η «συνεταιριστική ιδέα»), «ένα νέον σύστημα κοινωνικής οργανώσεως, που να αγκαλιάζι όλα τα φαινόμενα της οικονομικής ζωής». Το σύστημα αυτό παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης των αγαθών ήταν αντίθετο του «κρατούντος [κεφαλαιοκρατικού] οικονομικού συστήματος», αλλά και όλως διάφορο του σοβιετικού «κολλεκτιβισμού», διότι ακριβώς βασιζόταν στη μικρή ιδιοκτησία¹¹. Οι ιθύνοντες του ΑΚΕ έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη του θεσμού των *ελεύθερων* συνεταιρισμών, «των εκουσίων ενώσεων του αγρότου μετά των άλλων αγροτών, του ιδίου μάλιστα επαγγέλματος». Σύμφωνα με τον Ευελπίδη, η συνεταιριστική συσσωμάτωση εξέφραζε την ηθική αρχή της «επαγγελματικής αλληλεγγύης» και άμβλυσε τον ανταγωνισμό, «εις τρόπον ώστε ο αγών της ζωής να καθίσταται ολιγότερον σκληρός». Επιπλέον, ο «συνεταιρισμός» καταπολεμούσε την τοκογλυφία, πάτασσε την αισχροκέρδεια και έτεινε «να περιορίση την δικτατορίαν του κεφαλαίου και τον παρασιτισμόν των μεσαζόντων», οι οποίοι εκμεταλλεύονταν «τας εργασίας του αγρότου». Παρ' όλα αυτά, το συνεταιριστικό κίνημα στη μεσοπολεμική Ελλάδα υστερούσε σημαντικά σε σχέση με το αντίστοιχο της γειτονικής Βουλγαρίας. Συγκεκριμένα, το 1922 η κυβέρνηση Σταμπολίνσκυ είχε διπλασιάσει τον αριθμό των ήδη υφιστάμενων 1.862 συνεταιρισμών, ενώ στην Ελλάδα ο αντίστοιχος αριθμός στο τέλος εκείνης της χρονιάς ήταν μόλις 1.816. Ένα άλλο σοβαρό, δομικό μειονέκτημα των ελληνικών συνεταιρισμών ήταν –σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Βουλγαρία– ότι στη συντριπτική πλειονότητά τους ήταν «πιστωτικοί» και ένα μικρό μόνον μέρος τους (μόλις 72) ήταν «παραγωγικοί». Ο Ευελπίδης πρόσθεσε μάλιστα με πικρία ότι «μέγα μέρος των ιδρυθέντων συνεταιρισμών εις ουδεμίαν πλην της υπογραφής του καταστατικού των, προέβησαν εργασίαν», και ότι «δυστυχώς εις τους πλείστους των παρ' ημίν συνεταιρισμών εισεχώρησε το μικρεμπορικόν πνεύμα και η μανία του κέρδους», με συνέπεια να «λησμονούνται οι απώτεροι, οι γενικώτεροι σκοποί αυτών: Η προαγωγή της γεωργίας και η επίρρωση της συνεταιριστικής αλληλεγγύης»¹². Από την πλευρά του, ο Δημήτριος Πουρνάρας, ένας επιφανής αριστερός αγροτιστής δημοσιογράφος και πολιτευτής, παραδέχθηκε το 1931 ότι «εις την Ελλάδα οι περισσότεροι συνεταιρισμοί, εκτός μικρού αριθμού αυτών, δεν ιδρύθησαν διά να εξυπηρετήσουν γενικώτερον τινά σκοπόν» και «δεν ανέπτυξαν καμμίαν δράσιν, αλλ' ηρκέσθησαν να συντάξουν έν καταστατικόν», με αποτέλεσμα πολλοί συνεταιρισμοί να διατελούν τότε «εν υπνώσει».

¹⁰ «Το Γ' Πανελλήνιον Αγροτικόν Συνέδριον», περ. *Τα Νέα Γεωπονικά* αρ. 6-8 (Ιούνιος – Αύγουστος 1924) σσ. 49-53, 57, 59-61. Υπογράμμισή του γράφοντος.

¹¹ Δ. Χατζηγιάννης, «Το ιδεολογικόν περιεχόμενον του ελληνικού αγροτικού κινήματος», *ό.π.*, σσ. 5-6.

¹² Χρ. Ευελπίδης, *Σύστημα αγροτικής πολιτικής, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 125-126, 129-130, 133-135, 138.

Έτσι, στην Ελλάδα «δεν ευδοκίμησε το συνεταιριστικόν πνεύμα, και η αγνή συνεταιριστική ιδέα (να γίνουν ούτοι τα προπύργια της εξυπηρετήσεως των συμφερόντων του αγροτικού κόσμου και της πολιτικής και οικονομικής χειραφετήσεώς του)». Η κατάσταση αυτή του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος είχε ως απώτερη συνέπεια το Αγροτικό Κόμμα «να καρκινοβατή και να μην αναπτύσσει μεταξύ των αγροτών την απαραίτητον πολιτικήν προπαγάνδα»¹³. Ο Γρ. Μπάμιας, τότε γραμματέας του Τμήματος Αθηνών του ΑΚΕ, ομολόγησε το 1933 ότι «συνεταιριστική συνείδησις ουδόλως ή ελάχιστα υπάρχει παρ' ημίν», και εξέφρασε την άποψη ότι, μέχρι η συνεταιριστική συνείδηση ανδρωθεί στην Ελλάδα, αυτός ο σκοπός (η «οργάνωσις της παραγωγής και καταναλώσεως επί συνεταιριστικής βάσεως») δεν μπορούσε να αποτελέσει «βασικόν πρόγραμμα» του ΑΚΕ¹⁴.

III. Εκλογικές δοκιμασίες και διασπάσεις του ΑΚΕ

Η ελλιπής «συνεταιριστική συνείδησις» δεν ήταν το μόνο τρωτό σημείο του ΑΚΕ. Ιδεολογικές και προσωπικές διαφορές οδήγησαν σε διαδοχικές διασπάσεις στους κόλπους του και υπέσκαψαν την εκλογική του επίδοση. Η πρώτη διάσπαση επήλθε το καλοκαίρι του 1924, ολίγους μήνες μετά το Γ' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο: ο Χασιώτης με τους συνεργάτες του αποχώρησε από το Κόμμα και ίδρυσε το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα, ενώ οι Ευελπίδης και Μπάμιας διατήρησαν τη «σφραγίδα» του μητρικού κόμματος και τον έλεγχο του δημοσιογραφικού του οργάνου. Τον Δεκέμβριο του 1926 ιδρύθηκε επίσης στα Τρίκκαλα το Πανελλήνιο Αγροτικό Ριζοσπαστικό Κόμμα υπό την ηγεσία του Δημ. Χατζηγιάννη. Το 1929 συγκλήθηκε στη Θεσσαλονίκη το Α' Πανελλήνιο Ενωτικό Αγροτικό Συνέδριο, το οποίο εξέλεξε τον Δ. Χατζηγιάννη γραμματέα του προσωρινού συλλογικού προεδρείου του ανανεωμένου Κόμματος. Ένα νέο σχίσμα προκλήθηκε στις τάξεις του Κόμματος στη διάρκεια του Β' Ενωτικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου 1930). Η διάσπαση των συνέδρων προήλθε από την προσχώρηση στο Κόμμα του Ιωάννη Σοφιανόπουλου, του Απόστολου Αλεξανδρή και του Αλέξανδρου Μυλωνά, πρώην υπουργών και στενών συνεργατών του Ελ. Βενιζέλου, για την οποία εκφράστηκαν σοβαρές διαφωνίες κυρίως από την αριστερή πτέρυγα του Κόμματος. Η τελευταία και οριστική διάσπαση επήλθε τον Νοέμβριο του 1932, όταν η Εκτελεστική Επιτροπή του ΑΚΕ, με επικεφαλής τον Ι. Σοφιανόπουλο αυτονομήθηκε, ενώ λίγο αργότερα, την επαύριο των εθνικών εκλογών του Μαρτίου 1933 αποσχίσθηκε και η μερίδα υπό τον Αλ. Μυλωνά. Η διάσπαση του 1932-33 οφειλόταν εν μέρει στην ακραία πόλωση εκείνων των αλληπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων, ανάμεσα σε βενιζελικούς (Εθνικός Συνασπισμός) και αντιβενιζελικούς (Ηνωμένη Αντιπολίτευσις). Από αυτήν την πόλωση, που έσχιζε κυριολεκτικά στα δύο το ελληνικό εκλογικό σώμα, δεν έμεινε αλώβητο ούτε το ΑΚΕ, το οποίο διασπάστηκε τελικά σε τρεις μερίδες: α') Η πρώτη υπό τον Αλ. Μυλωνά προσχώρησε στον (βενιζελικό) Εθνικό Συνασπισμό, β') Η δεύτερη υπό τον Χατζηγιάννη συνασπίσθηκε με την αντιβενιζελική Αντιπολίτευση, ενώ γ') η τρίτη μερίδα, υπό τον Ι. Σοφιανόπουλο μαζί με ορισμένα αριστερά στοιχεία του Κόμματος, ακολούθησε τη μέση, «τρίτη οδό» και προσανατολίστηκε προς μια συμμαχία με το ΚΚΕ.

¹³ Δημ. Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, πρόλογος Κώστα Αθάνατου, εν Αθήναις 1931, σσ. 82-83, 86-88.

¹⁴ Γρ. Μπάμιας, «Αι δύο τάσεις του Αγροτικού Κόμματος», *ό.π.*, σ. 22.

Εκτός από τις εξωτερικές πολιτικές πιέσεις, σημαντικότερο επίσης ρόλο στη διάσπαση του ΑΚΕ έπαιξαν οι προσωπικές φιλοδοξίες και τα ατομικά συμφέροντα ορισμένων ηγετικών του προσωπικοτήτων. Οι δραματικές εκκλήσεις του Δ. Πουρνάρα και άλλων στελεχών για ενότητα έπεσαν στο κενό. Ο Μυλωνάς υποστήριξε τον Απρίλιο του 1933 ότι «η ενοποίηση των ομοειδών ή συγγενών πολιτικών ομάδων ή μερίδων προσκόπτει εις προσωπικάς τινάς φιλοδοξίας, ένεκα των οποίων η προσέγγις καθίσταται δυσχερής»¹⁵. Ένας αρθρογράφος της *Κοινωνικής Έρευνας* (του περιοδικού θεωρητικού οργάνου της αριστερής πτέρυγας του ΑΚΕ) απέδωσε «το εξόχως θλιβερόν κατάντημα του Αγροτισμού» σε «έριδας», «εγωϊσμούς», «πείσματα» και «μικροφιλοδοξίας» των «ηγηθέντων του Κινήματος»¹⁶.

Καθοριστικό επίσης ρόλο στις εσωτερικές διαιρέσεις του ΑΚΕ διαδραμάτισαν, αδιαμφισβήτητα, και οι αγεφύρωτες ιδεολογικές διαφορές. Η ιδεολογική ανομοιογένεια ήταν, μάλιστα, δομικό χαρακτηριστικό του ΑΚΕ ήδη από τη σύστασή του. Ο Ευελπίδης (1923) σημειώνει ότι η σύνθεση του (ιδρυτικού) Β' Πανελληνίου Αγροτικού Συνεδρίου παρουσίαζε «εμφανή κοινωνική ανομοιογένειαν». Παρά την ομοφωνία στις γενικές αρχές του πολιτικού «προγράμματος» (την ανάγκη της εξυπηρέτησης «του συμφέροντος της αγροτικής τάξεως» και «της πληρεστέρας πολιτικής οργανώσεως των αγροτών», οι σύνεδροι διακρίθηκαν σε «Συντηρητικούς (Πελοποννήσιοι ιδίως), ριζοσπάστας (Θεσσαλοί) και σοσιαλιστάς (Μακεδόνες)»¹⁷. Τον Ιούνιο του 1932, ο Κώστας Γαβριηλίδης, ένας αριστερός αγροτιστής και μετέπειτα Υπουργός Γεωργίας της ΠΕΕΑ, κατηγόρησε το «αγροτικόν κίνημα» και το θεωρητικό του όργανο για «αναρχίαν ως προς την θεωρητικήν βάσιν» και προσδιόρισε το «κοινωνικόν περιεχόμενον» του Αγροτικού Κόμματος ως «ένα κράμμα διαφόρων ιδεών αλληλοσυγκρουομένων», που προκαλούσε «σύγχυσιν εις τα πνεύματα της αγροτικής μάξης»¹⁸. Τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, ο Χατζηγιάννης χαρακτήρισε το Αγροτικό Κίνημα «αναρχούμενον εις την ιδεολογίαν του και εις την οργάνωσίν του»¹⁹. Ο Πουρνάρας, απαντώντας εξ ονόματος της Σύναξης της *Κοινωνικής Έρευνας* στις επικρίσεις του Γαβριηλίδη, παραδέχθηκε ότι το «ηνωμένον» ΑΚΕ δεν είχε «ομοιογένειαν παρατάξεως Πομερανών», αλλά ήταν «ακόμη σχεδόν ασχημάτιστον θεωρητικώς και ιδεολογικώς» και δεν είχε «κατασταλάξει οριστικώς εις μίαν ενιαίαν και προγραμματικήν θεωρητικήν βάσιν», με αποτέλεσμα «εις πλείστας περιπτώσεις» ηγετικά στελέχη του να εκφράζουν «αντιφατικάς αντιλήψεις ως προς τον σοσιαλιστικόν ή μη χαρακτήρα» του Κόμματος, «ως προς την ακολουθητέαν τακτικήν, την γενικήν πολιτικήν γραμμήν έναντι των συγγενών κομμάτων κλπ.». Ο Πουρνάρας διέκρινε, «μέσα εις τα στελέχη» του ΑΚΕ, «τρεις κυρίως αποχρώσεις»: α') τους «παλαιούς αγροτιστάς», όπως τον Χατζηγιάννη και τον Απόστολο Παγκούτσο κ.ά., οι οποίοι είχαν «εργασθή ακαταπόνητα για τον έλληνα αγρότη, τον εμόρφωσαν ταξικώς, [...] edιάβασαν σοσιαλισμό, εποτίσθησαν τα νάματά του», αλλά δεν συμφωνούσαν «απολύτως» ότι έπρεπε να δοθεί σοσιαλιστικός χαρακτήρας στο Αγροτικό Κόμμα, β') τους «αγροτοσοσιαλιστάς», όπως τον Γαβριηλίδη, τον Αθανάσιο Τανούλα και τον ίδιο

¹⁵ Αλ. Κ. Μυλωνάς, «Που προσκόπτει η ενοποίησίς μας», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 14 (Μάιος 1933) σ. 43.

¹⁶ Σάββας Κανταρτζής, «Ίδού που κατηντήσατε το Αγροτικόν Κόμμα της Ελλάδος», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 14 (Μάιος 1933) σ. 66.

¹⁷ Χρ. Ευελπίδης, *Σύστημα αγροτικής πολιτικής*, ό.π., τόμ. Β', σ. 9.

¹⁸ Κώστας Γαβριηλίδης, «Μία συζήτησις διά τας θεωρητικάς κατευθύνσεις μας», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 4 (Ιούνιος 1932) σσ. 5-6.

¹⁹ Δ. Χατζηγιάννης, «Το ιδεολογικόν περιεχόμενον του ελληνικού αγροτικού κινήματος», ό.π., σ. 5.

τον Πουρνάρα, οι οποίοι ανήκαν στη νέα γενιά των αγροτιστών πολιτικών και ως εκ τούτου ήσαν «προωρισμένοι να παίξουν σπουδαιότατο ρόλο μέσα στο Αγροτικό Κίνημα, να αποτελέσουν την βάση της σημερινής και αυριανής εξελίξεώς του προς συγκεκριμένας αριστεράς, ταξικάς κατευθύνσεις» (ο Πουρνάρας σημείωσε ότι οι τελευταίοι συγκέντρωναν «τας συμπαθείας των αγροτικών και γενικώς των εργαζομένων πληθυσμών της προς Βορράν Ελλάδος», δηλ. κυρίως των προσφύγων μικροϊδιοκτητών γεωργών), και γ') τους «αγροτικούς της Παλαιάς Ελλάδος», όπως τον Αλ. Μυλωνά, τον Κωνσταντίνο Ρέντη, τον Γρ. Μπάμια, τον Ευελπίδη, τον Πέτρο Γαρουφαλιά, τον Κ. Αθάνατο κ.ά., οι οποίοι προσπαθούσαν «να διαδώσουν υπό μετριοπαθή μορφήν την αγροτικήν ιδέαν εις τας λαϊκάς μάζας των προς Νότον επαρχιών, ολιγώτερον αριστεράς από τους αγρότας της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης». Βάσει των παραπάνω, ο Πουρνάρας κατέταξε «ιδεολογικώς» τους «αγροτικούς της Παλαιάς Ελλάδος» στην «δεξιάν του ελληνικού Αγροτισμού», τους «περί τον Χατζηγιάννη» στο «κέντρον» και τους «αγροτοσοσιαλιστάς» στην «αριστεράν του κινήματος»²⁰. Εκτός από την ιδεολογική «ανομοιογένεια» των ηγετικών στελεχών του ΑΚΕ, ο Πουρνάρας επισήμανε το 1931 και την «έλλειψιν αγροτικής συνειδήσεως από μέρος πλείστου των ιδρυτών» του Κόμματος, σχολιάζοντας μάλιστα πως οι συγκεκριμένοι ήσαν «άνθρωποι καπηλευόμενοι τους αγρότας και τα ιερώτερα συμφέροντά των» και ως εκ τούτου ήταν «έμποροι του αγροτισμού». Οι συγκεκριμένοι «ψευδαγροτικοί» πολιτευτές, «στερούμενοι και [του ελαχίστου] ίχνους αγροτικής συνειδήσεως, εν τη πραγματικότητι δε απλοί εκμεταλλευταί της εμπιστοσύνης και της αφελούς ευπιστίας των λαϊκών μαζών, εξουσιοδοτήθηκαν από τα παλαιά χρεωκοπημένα κόμματα να διασπάσουν τον αρξάμενον πολιτικόν αγώνα του αγροτικού κόσμου και να προκαλέσουν απογοήτευσιν εις τα τάξεις του»²¹. εν προκειμένω ο Πουρνάρας «φωτογράφιζε» τους Μυλωνά και Σοφιανόπουλο, οι οποίοι όμως συγκέντρωσαν τις περισσότερες έδρες στις εκλογές του 1933 και του 1936. Το 1933, ο Γρ. Μπάμιας διέκρινε δύο γενικές «τάσεις» στους κόλπους του ΑΚΕ: α') την «Σοσιαλιστική αριστερά», και β') την «ριζοσπαστική σοσιαλίζουσα δεξιά», η οποία ήταν και η πλειοψηφική τάση εντός του Κόμματος. Ο Μπάμιας πάντως θεωρούσε πως, «παρ' όλας τας μεταξύ των δύο τούτων τάσεων υφισταμένας αντιθέσεις», δεν ήταν «αδύνατος η συνύπαρξις αμφοτέρων εντός του Αγροτικού Κόμματος»²². Την ίδια χρονιά, τη χρονιά της οριστικής διάσπασης του ΑΚΕ, ο Πουρνάρας δήλωσε ότι «διάστασις βαθεία, ιδεολογική και προσωπική, εχώρισε τα στελέχη του Αγροτικού Κόμματος»²³. Η βασική διαφορά μεταξύ της αριστερής και της δεξιάς πτέρυγας του ελληνικού αγροτισμού έγκειτο στην αντίληψη για τον ρόλο του (αστικού) Κράτους στην αγροτική οικονομία: η δεξιά πτέρυγα επιζητούσε τη στοχευμένη κρατική παρέμβαση, ενώ η αριστερή μερίδα πίστευε ότι τον καθοδηγητικό αυτό ρόλο στην παραγωγή και στη διάθεση των αγροτικών αγαθών και γενικότερα στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας έπρεπε να τον έχουν οι (ελεύθεροι) γεωργικοί συνεταιρισμοί και όχι το Κράτος.

²⁰ Δημ. Πουρνάρας, «Ο αγροτισμός, ο σοσιαλισμός και το κόμμα: Ποία η ενιαία ιδεολογική γραμμή», περ. *Κοινωνική Έρευνα* αρ. 4 (Ιούνιος 1932) σσ. 6-8.

²¹ Δ. Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, ό.π., σσ. 80-81.

²² Γρ. Μπάμιας, «Αι δύο τάσεις του Αγροτικού Κόμματος», ό.π., σ. 22.

²³ Δημ. Πουρνάρας, *Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αγροτισμός: Το κοινωνικόν ζήτημα εις την Ελλάδα*, Αθήναι 1933, σ. 27.

Σε κάθε περίπτωση, οι έντονες ιδεολογικές ζυμώσεις στους κόλπους του ΑΚΕ δεν είχαν τον αναμενόμενο αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία και το εκλογικό ποσοστό του ΑΚΕ δεν ξεπέρασε πανελλαδικά το 6%.

Πίνακας 1 Εκλογική επιρροή του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος και των συνιστωσών του, 1923-36

Έτος	Αριθμός εδρών	Σύνολο εδρών	Ποσοστό (%)
1923	4	398	?
1926	4	286	2.95%
1928	0	250	1.68%
1932	11	250	6.17%
1933	8	248	5.03%
1936	5	300	3.61%

Είναι απαραίτητο, στο σημείο αυτό, να συμπληρώσουμε ότι αγροτιστικό χαρακτήρα είχε και το προσωπικό κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου, ιδίως από το 1928, όταν η Δημοκρατική Ένωση μετονομάστηκε επισήμως σε Αγροτικών και Εργατικών Κόμμα Ελλάδος και συνδέθηκε με το «Διεθνές Αγροτικό Γραφείο της Πράγας» (δηλ. την Πράσινη Διεθνή). Ο Παπαναστασίου, ο οποίος διατέλεσε Υπουργός Γεωργίας στην «οικουμενική» κυβέρνηση Ζαΐμη και ήταν ο κυριότερος εμπνευστής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 και πρωτεργάτης της ίδρυσης της Αγροτικής Τράπεζας (1929), ενδιαφερόταν «θετικώς και αποτελεσματικώς διά την εξύψωσιν της γεωργίας και του αγροτικού κόσμου κατά πρώτον λόγον και έπειτα γενικώτερον όλων των από την εργασίαν των αποζώντων ανθρώπων»²⁴ (δηλ. έδιδε έμφαση στα αγροτικά συμφέροντα έναντι των συμφερόντων των εργατών της βιομηχανίας). Το ενδιαφέρον του για τη γεωργία και τους αγρότες είχε ξεκινήσει από τη συγγενεία του με έναν από τους πρώτους γεωπόνους της Ελλάδας, τον αδελφό της μητέρας του, Ιωάννη Κ. Αποστολόπουλο. Έκτοτε, όπως μαρτυρεί η πρώτη εξαδέλφη του, «ο αγροτισμός ερριζοβόλησε στην ψυχή του ως ιδέα και ως κατεύθυνση πολιτική»²⁵. Πάντως, παρά την ενεργό δράση του, το κόμμα του Παπαναστασίου δεν είχε καλύτερη εκλογική επίδοση από το ΑΚΕ.

Πίνακας 2 Εκλογική επιρροή του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος Ελλάδος, 1926-36

Έτος	Αριθμός εδρών	Ποσοστό (%)
1926	17	6.48%
1928	20	6.71%
1932	8	5.89%
1933	13	4.16%
1936	4	2.59%

IV. Συμπεράσματα

²⁴ Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, άρθρα*, επιμ. Ξενοφών Λευκοπαρίδης, τόμ. Β', Αθήνα 1957, σ. 647. Υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

²⁵ Τούλα Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Π. Παπαναστασίου: Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο αγωνιστής – ο άνθρωπος», στο: Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης και Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1987, σσ. 39, 52-53.

Τα αγροτικά κόμματα του Μεσοπολέμου αποτέλεσαν ένα νέο, πρωτοποριακό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής ζωής, κομίζοντας στο προσκήνιο τις πραγματικότητες και τα αιτήματα του αγροτικού κόσμου. Ωστόσο, το ΑΚΕ και οι συνιστώσες, όπως και οι Αγροτοεργατικοί του Παπαναστασίου απέτυχαν να εμπνεύσουν ιδεολογικά και να προσελκύσουν τις ψήφους των Ελλήνων αγροτών και να τους οργανώσουν πολιτικά ως διακριτή κοινωνική τάξη. Αυτή η παταγώδης αποτυχία δεν οφειλόταν μόνον ή πρωτίστως στην ιδεολογική ανομοιογένεια και στην πολυδιάσπαση του Αγροτικού Κόμματος, αλλά σε βαθύτερους δομικούς λόγους. Η πρώτη και κύρια αδυναμία του ελληνικού «Αγροτικού Κινήματος» εδραζόταν στο γεγονός ότι το πολιτικό «πρόγραμμα» του αγροτισμού στην Ελλάδα είχε ήδη υλοποιηθεί ή βρισκόταν σε φάση υλοποίησης από το Κόμμα των Φιλελευθέρων· ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνεργάτες του (ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο Αλ. Παπαναστασίου) είχαν έγκαιρα διαισθανθεί την επιτακτική αναγκαιότητα να επιλυθεί άμεσα και ριζικά το αγροτικό ζήτημα και να ικανοποιηθούν βασικά αιτήματα των αγροτών, προκειμένου να αποφευχθεί μια επανάσταση «ρωσικού τύπου» στη χώρα. Ουσιαστικά, οι Έλληνες αγροτιστές έτρεχαν πίσω από τις ραγδαίες εξελίξεις. Έτσι, οι Έλληνες «αγροτικοί» πολιτικοί περιορίστηκαν σε ρητορικές πιέσεις για ταχύτερη, ευρύτερη ή ριζοσπαστικότερη εφαρμογή των φιλοαγροτικών μέτρων που είχαν ήδη νομοθετηθεί από τους Φιλελευθέρους. Για παράδειγμα, ο Χασιώτης πρότεινε το 1924 να εξαιρεθούν οι πρώην επίμορτοι καλλιεργητές (κολλήγοι) από την καταβολή αποζημιώσεων για τους μικρούς κλήρους που είχαν λάβει από το κράτος²⁶. Όπως έχει παρατηρήσει και ο ιστορικός Γιώργος Μαυρογορδάτος, ο ελληνικός αγροτισμός ξεπήδησε μέσα από μια «επανάσταση αυξημένων προσδοκιών» ανάμεσα στους νέους μικροϊδιοκτήτες (της Θεσσαλίας και των Νέων Χωρών), προσδοκίες οι οποίες γεννήθηκαν από τη ριζοσπαστική βενιζελική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.

Επιπροσθέτως, τα εκλογικά ποσοστά των Ελλήνων «αγροτικών» συνεθλίβησαν υπό την πίεση της οξυμμένης πόλωσης μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Επιπλέον, οι μικροαστικές επιδιώξεις των Ελλήνων αγροτών (το έντονο ρεύμα αστυφιλίας, που παρατηρείται καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο) και τα πελατειακά δίκτυα των κατεστημένων αστικών κομμάτων περιόριζαν ακόμη περισσότερο την απήχηση των αγροτιστικών κηρυγμάτων. Η έλλειψη «γεωργικής συνειδήσεως», που επισήμαναν οι γεωπόνοι αναφερόμενοι στους Έλληνες αγρότες²⁷, δήλωνε ακριβώς την κυρίαρχη τάση των τελευταίων (ή των νεαρών γόνων τους) να εγκαταλείψουν το γεωργικό επάγγελμα και να ενσωματωθούν στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων. Παράλληλα, το οριζόντιο σύστημα της πατρωνείας, που δέσποζε στην ελληνική πολιτική πρακτική, δεν άφηνε πολλά περιθώρια για την ευδοκίμηση ταξικών κομμάτων, όπως το ΑΚΕ. Οι πιθανότητες επιτυχίας του Αγροτικού Κινήματος περιορίζονταν έτι περαιτέρω από την εσωτερική διαφοροποίηση των Ελλήνων αγροτών (ανάμεσα σε μικροκτηματίες της Πελοποννήσου και σε νέους μικροϊδιοκτήτες των Νέων Χωρών, ανάμεσα σε γηγενείς και σε πρόσφυγες, σε δημοκρατικούς και σε βασιλόφρονες κλπ.). Τέλος, η ανυπαρξία ενός αδιαμφισβητήτου χαρισματικού ηγέτη στους κόλπους του Αγροτικού Κινήματος και οι αγεφύρωτες προσωπικές έριδες των στελεχών του εκμηδένιζαν πρακτικά τις όποιες προοπτικές εκλογικής «απογείωσης». Το ΑΚΕ ήταν, ουσιαστικά, ένα κόμμα το οποίο γεννήθηκε «νεκρό», χωρίς ελπίδες και προοπτικές.

²⁶ Σπ. Χασιώτης, «Σκέψεις τινές επί του αγροτικού ζητήματος», *ό.π.*, σ. 83.

²⁷ Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1931, σ. 39.

Βασική Βιβλιογραφία

- Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμ. Β΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, ιδίως σσ. 1119-1122, 1174-1176, 1183-1186.
- Μαυρέας, Κωνσταντίνος, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο: Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σσ. 122-143.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2017, σσ. 383-291.
- Trachanas, Constantine P., «The Agrarian Political Party of Greece: Politics and Peasants, 1922-1936», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ 1989.
- Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Γ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος: Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2010.
- Ploumidis, Spyridon G., «Agrarian politics in inter-war Greece: The ‘stillborn’ peasant parties (1923-36)», *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 9 (2012), σσ. 57-87.